

AZ UKRÁN LITURGIKUS KÖNYVEK HASZNÁLATÁNAK PROBLÉMÁI A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON

Szóke Lajos

A magyarországi ortodoxok évszázadokig, jóval a könyvnyomtatás elterjedése után is használtak kéziratot liturgikus könyveket. A parókiákon számuk csak a XVIII. század végén csökken, de még a XIX. században is születtek helyi másolatok (vö. Prešov, Štátna vedecká knižnica, Šima 1968). A kéziratok ilyen nagy elterjedését és használatát Magyarország északkeleti részén azzal lehet magyarázni, hogy a Kárpátokon túli területek (Galícia, Bukovina) tehetősebb gyülekezetei hamarabb jutottak nyomtatott liturgikus könyvekhez, emiatt az ott fölöslegessé vált kéziratok jutottak Kárpátaljára. Az évszázadok folyamán azonban megváltozott a liturgikus könyvek típusa, de nyelvi szerkesztése is. Amíg korábban a másolatok a liturgiai szükségletek kielégítését szolgálták, a XV–XVI. századtól az érdeklődés a teljes újszövetségi szöveg felé fordult. Ennek az lett a következménye, hogy a korábbi aprakosz evangéliumok helyett a teljes evangéliumok (четвероевангелия, четвероблаговестия), valamint az apostolok cselekedetei és levelei (апостол) terjedtek el. Ezek liturgikus használatát úgy oldották meg, hogy a margón vagy a könyv végén eligazító megjegyzéseket közöltek (лекционные таблицы, I. Isajevič 2002. 56). A nyomtatott könyvek megjelenése nem változtatta meg az újonnan elterjedt könyvtípusok használatát, amit mind a *canonica visitatio*-k adatai, mind a bibliográfiák alátámasztanak (Kynach 1929/30, Ojtozi 1985). Ez a műfaji átrendeződés a *Slavia Orthodoxa* egész területére jellemző.

A nyelvi változások azonban már a XV. századra, a különböző szerkesztések megjelenésével, elkülönítették és megosztották az egyházi szláv liturgikus könyveket. Bár a protográfokhoz való formai ragaszkodás és az archaikus délszláv sajtóságok megőrzése az egész keleti szláv területre jellemző volt, a Lengyel–Litván Állam területén ez jóval határozottabban nyilvánult meg. Ennek az ún. *második délszláv hatásnak* a különböző érvényesülése is hozzájárult ahhoz, hogy az egyházi szláv liturgikus könyvek nyelvi szerkesztése eltért az orosz és az ukrán területeken. Ezek a különbségek megőrződtek az első egyházi nyomtatott kiadványokban is. A Kárpátalján született másolatok nyelvi szerkesztése emiatt függött a protográf

nyelvi sajátosságaitól. Mivel a XV–XVI. században mind a galíciai kéziratok, mind a délszláv nyomdák (Velence, erdélyi és szerb) liturgikus könyvei az archaikus délszláv szerkesztés folytatói voltak, a helyi másolatok sem sokban különböztek ettől a tradíciótól. Így itt gyakran megfigyelhető mindkét jusz használata (bár etimológiailag gyakran helytelenül), a jerek jelenléte gyenge helyzetben és a likvidákkal alkotott kapcsolatokban, a ѣ megőrzése mind a szuffixumokban, mind magában a tómorfémában, valamint a **кы, ры, хы** kapcsolatok használata. Hasonló archaikus vonások figyelhetők meg a morfológia, a szintaxis és a lexika szintjén is.

Mivel Kárpátalján a liturgikus könyveket igen sokáig, olykor évszázadokig használták, gyakran előfordult, hogy egy parókián belül jelen volt a *Slavia Orthodoxa* szinte valamennyi szerkesztése: az archaikus, a második délszláv hatás jegyeit felmutató kéziratok (helyiek és galíciaiak), a korai nyomtatott kiadványok immár az ukrán szerkesztés sajátosságaival, de kisebb arányban megtalálhatók voltak orosz szerkesztésű liturgikus könyvek is, ahol a keleti szláv nyelvi jellemzők domináltak. A különböző szerkesztésű liturgikus könyvek együttes használata nem volt jellemző az *Slavia Orthodoxa* egészére. Orosz fennhatóságú területeken, különösen a későbbi évszázadokban, előírták az orosz szerkesztés kizárólagos használatát (Ohijenko 1921). Igaz azonban az is, hogy Kárpátalján e nyelvi, szerkesztési sajátosságok jelentős része eliminálódott a liturgia során, mivel az ortográfiai, fonetikai jegyek nem érvényesülhettek a pap saját fonológiai rendszere ellenében. Némely ukrán kiadvány ugyan a hangsúly jelölésével igyekezett biztosítani a szöveg hangalakjának a rögzítését, de ez a módszer nem nyújtott elegendő információt a mássalhangzók minőségét illetően (pl. az 1604-ben Strjatynban nyomtatott Liturgikon). A hangsúly jelölése még sokáig nem volt elfogadott és később sem volt következetes. A megmaradt szerkesztési sajátosságok között a legjelentősebb az eltérő lexikai elemek jelenléte volt, ami különösen a délszláv jellegű szövegek megértésénél okozhatott gondot. Az ukrán nyomdák nyomdatechnikai módszerei azonban lehetővé tették egyes nehezen érthető szavak megmagyarázását margón vagy lábjegyzetként. A magyarázó szöveg nyelve az ukrán és a fehérorosz nyelvi szituációban a XVI–XVII. században a *проста мова* volt és eleinte a pasztorizációt elősegítő könyvekre volt jellemző, ahonnan csak később terjedt el a liturgikus könyvekre. Itt nem magában a liturgikus szövegben jelenik meg a korabeli irodalmi nyelv, hanem a liturgiát magyarázó *synaxarionban*, ame-

lyet a nyomtatás megjelenésével eleve nyomdatechnikailag elkülönítettek a liturgikus résztől. Jóllehet már korábban is használták ezt a technikát (pl. az 1617-es lebergi Triodionban), Pamva Berynda az 1627-es kijevei Bőjti Triodionban indokolta meg az ilyen fordítás szükségyszerűségét. Bár a *synaxarionok* nyelve valóban egyszerűbb volt mind szintaktikai, mind morfológiai szinten, a benne gyakran előforduló lengyel lexikai elemek nem sokkal könnyítették meg a megértést Kárpátalján.

Korábban, a XIV. századig nem volt szükség a *synaxarionok* nyelvének megváltoztatására. Sok kutató szerint eddig nem létezett egy egységes, az egész szláv ortodoxia által elfogadott egységes fordítás (Ohijenko 1931. 24–26, Jelitte 1975. 57–89). Mivel változhatatlannak, szentnek tartott szöveg csak a görög volt, a szláv fordítások egyes elemeiben különbözhetnek. A helyzet még csak bonyolultabbá vált azáltal, hogy nem volt egységes helyesírási norma (sokszor még egy könyvön belül sem), így egy és ugyanak a lexémának a helyesírása a helyi tradíciók függvénye volt. Ebben a situációban a megértést gátló elavult, nehezen érthető szemantikai elemeket egyszerűen újjal cserélték fel. Ilyen cserékre azonban a már nyomtatás által is rögzített kanonikus szövegben többé nem volt lehetőség.

A *synaxarionokon* túl a zsolttárok részletező fejezetcímei is nyújtottak valamelyes tájékozódást az egyházi szláv nyelvet kevésbé ismerők számára. Mindezek a megoldások azonban csak másodlagos szerepet játszottak a glosszáriumokhoz és a szótárakhoz képest, amelyek nem tartalmi, hanem valódi nyelvi segítséget nyújtottak. A liturgikus könyvek margináliáiban akkor jelennek meg az új lexémák, ha a szöveggörnyezet, a *postillák* és a *synaxarionok* sem vetettek fényt a szó értelmére. Ez a gyakorlat figyelhető meg Skorina bibliakiadásában is, immár nyomtatott formában. A marginális és interlineáris glosszákon túl születtek komolyabb szómagyarázatok is, amelyeket füzet formában csatoltak a liturgikus könyvhöz (vö. Nimčuk 1964. 175–194). A nyomtatott egyházi szláv szójegyzékek, szótárak sorát Zyzanij 1596-ban kiadott *Лексис...* című könyve alapozza meg, ahol 1060 egyházi szláv szót értelmez a korabeli irodalmi nyelven (просца мова). A hagyományt azonban Berynda szótára jelentette, amelyet 1627-ben adott ki (*Лезниконъ...*) közel 7000 egyházi szláv szó magyarázatával (ortodox [bővített] kiadás még: Kutejno [Kuciejna], 1653). Az unióra lépett egyház alkalmasnak találta Berynda szótárát a liturgikus szövegek értelmezéséhez, mert rövidített formában többször is újranyomták (4000 szó): Suprasl' 1722:

Лѣзиконъ сирѣчь словесникъ славенскій имѣющъ в(ъ) себѣ слова первѣе Славенскіа, азбѣчныа, посе(м)же По(л)скіа. Бл(а)гопотребный къ выразѣменію словесъ славенскихъ, обретающи(х)са въ книгахъ Црковны(хъ), Роčajev 1751, 1756, 1772, 1804, ekkor azonban a múlt századok elavult hivatali nyelvét már a lengyel váltotta fel (Strumins'kyj 1982. II. 45. 6. sz. jegyzet, Petruševič 1863. 158–171). A két oszlopban nyomtatott szójegyzék kis terjedelme miatt önálló kötetként csak 1804-ben jelent meg, a többi alkalommal valamilyen más kanonikus könyv collegatumaként (1722: *Собраніе припадковъ краткое и духовнымъ особамъ потребное...*, 1751: *Богословіа нравоучительнаа*, 1756: ua., 1772: egybekötve az 1751-es *Богословіа нравоучительнаа* könyvvel).

Berynda újryanomott szótárai eljutottak a ruszinokhoz is, jóllehet lengyel magyarázatai nem mindig tudtak megfelelő segítséget nyújtani az egyházi szláv szavak értelmezésében (Mykytas' 1964: egy példányt hoz). Lexikográfiai funkciójukon túl a szótárak jelentős szerepet töltek be az ukrán hangsúly jelölésének tradíciójában is (Ohijenko 1926b. 19).

Az 1722-es Lexikon 4000 szavas szókincse természetesen csak a leginkább használatos és kevésbé érthető szavakat tartalmazta (vö. előszó, ...*толкованіе словесъ неѣдобъ разѣмительныхъ*), emiatt számos, a Bibliában is előforduló kifejezés kimaradt. Itt nem térhetünk ki a Lexikon egyházi szláv szókincsének részletes elemzésére, de a depalatalizált frikativák és a szóvégi kemény likvidák használata arra utal, hogy a szerkesztők az egyházi szláv ukrán variánsát vették alapul.

Orosz területen, a diglosszia keretein belül nem volt lehetséges más nyelvváltozat használata a liturgikus könyvekben, így ott a synaxarionok és a margináliák is egyházi szláv nyelven íródtak. Emiatt az orosz szerkesztés terjedésével, kényszerű átvételével, az orosz fenhatóság alá került ukrán egyházban is megszűnik a korábbi értelmezési gyakorlat. A Kijevben kiadott, orosz szerkesztésű egyházi szláv liturgikus könyvekben bár elfogadták a cenzori instrukciókat, a margón továbbra is használták a *проста мова*-t. Ezzel szemben, még az Erzsébet Biblia nyelvileg modernizált kiadásában sem mertek a szerkesztők komolyabb lexikai változtatásokat véghezvinni. Lábjegyzeteikben is az egyházi szláv szerepel.

Az 1720-as, Zamość-ban tartott zsinat után az unitus egyház szigorúbb ellenőrzés alá vonta a liturgikus könyvek kiadását, terjesztését és

használatát. Az egyházi szláv nyelvű könyvek nyomtatásának központja a XVIII. század második felétől Počajev (Poczajów) és Lemberg (L'viv) lett (Cubrzyńska-Leonarczyk 1993. 243). A görög katolikus könyvnyomtatás centralizálása érezte hatását Magyarországon is. A könyvészetileg feldolgozott könyvgyűjtemények bibliográfiái arról tanúskodnak, hogy a počajevi és a leMBERGI kiadások felülmúlják a többi ukrán nyomda termékeit (és Moszkváét is, vö. Mykitas' 1964, Ojtozy 1985, Földvári 1992). Ez ellentmondani látszik Hodinka állításának, amely szerint a legálisan vagy illegálisan behozott „oros” könyveket nagy számban terjesztették Magyarországon (Hodinka 1911. 804–810). A szerb ortodox könyvtárakban és parókiákon azonban, érthető módon, a görög katolikus eredményekkel éppen ellentétes tendenciát lehet megállapítani. Itt a moszkvai és az orosz fennhatóság alá került ukrán nyomdák termékei dominálnak (Sindik 1991). A Hodinka által említett könyvek nagy része ily módon a Balkánra és a magyarországi szerbekhez jutott (Gavrilović 1974. 33–52).

Az ukrán nyomdákban Magyarországra jutott liturgikus könyvek mind teológiai, mind nyelvi különböző szerkesztéseket képviseltek. Az unió felvétele az egyes egyházmegyékben különböző időben történt és még a felvétel után is a nyomdák évekig változatlanul nyomtatták a korábbi kiadványaikat. Emiatt a teológiai ortodox szerkesztésű könyvek száma a moszkvai kiadásokkal együtt jelentős volt a görög katolikus parókiákon. Ezeket kisebb javításokkal alkalmassá lehetett tenni unitus használatra is, de fordítva, görög katolikus kiadványok ortodox használata már nehezen ment, amelynek elsősorban nem technikai okai voltak. A nyelvi szerkesztés különbözőségei azzal magyarázhatók, hogy az ukrán szerkesztés a „független” ukrán területek csökkenésével egyre visszaszorulóban volt. Gazdasági megfontolásból emiatt az ukrán nyomdák is orosz szerkesztésre tértek át, mivel így termékeiket orosz területen is értékesíthették.

Ahogy 1720-ban Zamość-ban próbálták rendezni a lengyelországi görög katolikusok egyházi könyveinek ügyét, úgy 1773-ban a Bécsben megtartott püspöki szinódus a magyarországi helyzetet igyekezett rendezni. A Bécsben működő Kurzböck, majd a Novaković nyomda feladata lett volna a magyarországi keleti rítusú keresztényeket ellátni egyházi szláv könyvekkel és így megállítani az ellenőrizhetetlennek tűnő könyvbehozatalt. A kárpátjai parókiákra ugyan eljutottak e kiadványok, de az illegális könyvkereskedést ez mégsem tudta megállítani. A szerb ortodox hívókhöz a bécsi, majd a

budai egyetemi nyomda könyvei nehezen találtak utat. Itt továbbra is a moszkvai kiadású könyvek iránt volt bizalom. Minden adminisztratív rendelkezés ellenére a XIX. században egyre nőtt a moszkvai kiadványok száma a szerb ortodoxoknál. Az arányokat jól illusztrálja az egri szerb ortodox templom könyvállományának vizsgálata:

- a) XVIII–XIX. századi moszkvai kiadványok: 23
- b) XVII–XVIII. századi lemergi liturgikus könyvek: 6 (1720 utáni 4!)
- c) XVIII–XIX. századi bécsi, budai egyházi könyvek: 3

(kézirat, Löffler Erzsébet, 1987, a fond régebbi anyagát a szentendrei Szerb Egyházművészeti és Tudományos Gyűjteménybe szállították).

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy nem csupán a hívők buzgalmából nőtt a moszkvai kiadású liturgikus könyvek száma, hanem számos ajándékozás nyomán is. Az egri szerb templom gyűjteményében több könyvben található arra utaló bejegyzés, hogy a könyv (cári) ajándékozás útján került az egyházhoz.

Az egyházi szláv megértését Magyarországon természetesen a grammatikák is elősegítették. Smotryc'kyj nyelvtanától kezdve a megjelent grammatikák, függetlenül attól, hogy mely szerkesztést írták le, deskriptív jellegű művek voltak, és nem csak a liturgikus variánsra támaszkodtak. Mivel az egyházi szláv némely funkciójában távol állt az egyházi kötöttségtől, így itt a nyelv közelített a mindenkori irodalmi vagy beszélt nyelv rendszeréhez. Smotryc'kyj paradigmáiban (és a későbbi nyelvtaníróknál szintén) azonban ezek a formák is helyet kaptak, emiatt egy flexió realizálására több paralel megoldás is lehetséges volt.

Ahogy a liturgikus könyvek esetében Kárpátalján szinte valamennyi szerkesztés jelen volt, így a különböző egyházi szláv grammatikákkal szemben sem voltak előítéletek. Ennek eredményeként használták a szerb szerzők által írt és alapjában véve a szerb ortodoxoknak szánt grammatikákat. A XIX. században ezek a nyelvtanok már mind az orosz szerkesztésen alapultak, azt írták le, de metanyelvük, szerb, szlavenoszerb vagy archaikus orosz (славянорусский) volt. Kárpátaljai használatra csupán két egyházi szláv nyomtatott grammatika készült: Michaelis Luts kay latin nyelvű műve a Grammatica slavo-ruthena (1830, Budae) és Dobrjanskij Antonij nyelvtana, amelyet elsősorban a galíciai görög katolikusoknak szántak (Добрянский Антоній: Грамматика старославянского церковного языка. Въ Перемышли, 1851. тип. Крылошанов.). Mivel mindketten

a XIX. században már általános orosz szerkesztést írnak le, paradigmáikban csak igen kevés alak utal (jobbára fonetikai-ortográfiai) az egykori ukrán szerkesztés sajátosságaira. Hasonló módon a kéziratos nyelvtanok is ezt a tradíciót követik.

Mivel a szerb ortodoxok főleg az orosz kiadásokat használták, számukra sem az általunk már említett nyelvtanok, sem a szótárak nem nyújtottak segítséget. A XVIII. században használatos ortodox kiadású szótárak (*Лезіконъ треазычный...* 1704. *Поликарповъ Ф. П.; Церковный словарь...* 1776. *Петръ Алексѣевъ; Краткий словарь славянской* 1784. *Евгеній Романовъ*) nem a görög katolikusok füzetszerű olcsó kiadványaihoz hasonlítottak, amelyek kis parókiákra is eljuthattak volna. Ezt a hiányt pótolandó a szerb nyelvtanírók (Vujanovski St. 1793, Zaharijadis G. 1832) egyházi szláv grammatikájukhoz rövid szótárt csatoltak, ami egyébként a korábbi évszázadokban az ukránoknál is előfordult.

Kárpátalján egy egységes irodalmi nyelv hiánya miatt a ruszinok kénytelenek voltak olyan egyházi szláv szótárakat használni, ahol a másik nyelv számukra szintén idegen nyelv volt. Eleinte a языче (1627), majd később a lengyel (1722 és későbbi kiadásai, 1830: *Приручный словарь славено-польский, Лвигород*) és végül a magyar (Kubek 1906) szolgált ilyen magyarzó nyelvként.

Gondot okozott az egyházi szláv liturgikus könyvek tartalma Magyarországon akkor is, ha azok teológiai értelemben nem ütköztek az elfogadott elvekkel. Ilyen részek voltak a dicsőítői imák, ahol a nyomda helyétől függően hol az orosz cár és családtagjai, hol pedig a lengyel király szerepelt. Különböző szentek szerepeltek görög katolikus és az ortodox hagiográfiai irodalomban és a szerkönyvekben is. Bár ezeket a helyeket javítani vagy törölni kellett volna, számos könyvben mindez változatlanul maradt.

A bibliográfiák adatai alapján úgy tűnhet, hogy elsősorban a počajevi (типографія лавры) és a leMBERGI nyomdának (1720 után – типографія братства) köszönhetően a magyarországi görög katolikusok elegendő számú és teológiailag is megfelelő szerkesztésű liturgikus könyvhöz jutottak. A bibliográfiák azonban csak a püspöki székhelyek és kolostorok könyvtári adatait tartalmazzák, amelyek nem tükrözik az egyszerű parókiák könyvi ellátottságát. Ebben a tekintetben jobban tájékoztatnak a canonica visitatio-k, amiből kitűnik, hogy mind Počajev, mind Lemberg unitus kiadványai jóval szerényebb mértékben vannak jelen. Mindez azt is jelenti, hogy hasz-

nálatban voltak a korábbi ortodox kiadványok és számos kéziratos könyv is. A XVIII. és kora XIX. századi adatok azonban azt mutatják, hogy a poča-jevi és a leMBERGI nyomdák tevékenysége nélkül, valamint a bazilita rend működése nélkül a magyarországi görög katolikusság nem tudott volna megerősödni. Ugyanilyen segítséget jelentettek a papság számára az általunk is említett grammatikák, szótárak.

A XVIII. században azonban az egyházi szláv nem volt egységes, és így nem tekinthető a *Slavia Orthodoxa* latinjának. Még a szerkesztések apró nyomai a nyomtatott egyházi könyvekben is ellenérzéseket válthattak ki. A szerb ortodoxia éppen emiatt nehezen fogadta el az ukrán nyomdák liturgikus könyveit még akkor is, ha azok teológiailag megfeleltek volna.

IRODALOM

- Cubrzyńska-Leonarczyk 1993 — Cubrzyńska-Leonarczyk, Maria: Unicka oficyna supraska jako ośrodek drukarstwa cyrylicznego. *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie a ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materialy z sesji Kraków 7–10 XI 1991 (red. Rusek et alia)*, Kraków, 237–248
- Földvári 1992 — Földvári Sándor—Ojtozi Eszter: Az Egri Főegyházmegeyi Könyvtár cirill betűs és glagolita könyvei. Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, Debrecen
- Gavrilović 1974 — Гавриловић Никола: Историја ћирилских штампарија у Хабзбуршкој Монархији у XVIII веку. Институт за изучавање историје Војводине, Монографије, Књига 8. Нови Сад
- Hodinka 1911 — Hodinka Antal: A Munkácsi görögkatholikus püspökség története. Budapest
- Isajević 2002 — Исаевич Ярослав: Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України
- Jelitte 1975 — Jelitte, Herbert: Bestand und Deutung der lexikalischen Varianten in den Altkirchenslavischen Evangelientexten. *Zeitschrift für slavische Philologie*, XXXVIII. 57–89
- Kynach 1928/30 — Кинах Гліб: Посіщення закарпатських монастирів ЧСВВ в р. 1755. 1756. 1765. 1809. *Analecta O. S. V. M.* vol. III. 432–446
- Мукутас' 1961, 1964 — Микитась В. Л.: Давні рукописи і стародруки (Ужгородського держуніверситету). Опис і каталог. УДУ, Львів
- Nimčuk 1964 — Німчук В. В.: „Лексис” Лаврентія Зизанія — перший український друкований словник. *Пам'ятки української мови XV–XVII ст. Лексис Лаврентія Зизанія. Синонима славенорусская*. АН. УРСР, Київ
- Ohijenko 1921 — Огієнко І. І.: Як на Москві палили церковні українські книжки. Благодійне видавництво „Українська автокефальна церква” № 26

- Ohijenko 1926b — Огієнко І.: Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці. Відбитка з журналу „ЄЛпіс” (1926) кн. I. 9–32
- Ohijenko 1931 — Огієнко І.: Богослужбова мова в слов'янських церквах. Синодальна Друкарня, Варшава
- Ojtozi 1985 — Ojtozi Eszter: A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei. Debrecen
- Petrušević 1863 — Петрушевич А. С.: Историческое извѣстiе о древней Почаевской обители Чину Св. Василя Великого и Типографiи ея съ росписью въ той печатанными книгами. *Галичанинъ* (1863) 158–180
- Šima 1968 — Шима Павел: Из наблюдений над церковнославянским наследием Словакии. SPN, Bratislava
- Sindik 1991 — Sindik, Nadežda: Opis rukopisa i starih štampanih knjiga Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji. Narodna Biblioteka Srbije
- Strumins'kyj 1982 — Strumins'kyj, Bohdan: The language question in the Ukrainian lands before the nineteenth century. *Aspects of the Slavic language question*. vol. II (ed. Picchio R. and H. Goldblatt), Slavica, Colombus, New Haven. 9–47

РЕЗЮМЕ

Проблемы использования украинских литургических книг в исторической Венгрии

В публикуемой уже посмертно статье автора рассматриваются сложные в историческом аспекте вопросы использования разных видов и редакций литургических книг в Венгрии на территории *Slavia Othodoxa* в XV–XVIII вв. Автор исходит из утверждения, что православные верующие в Венгрии столетиями использовали рукописные литургические книги даже после распространения книгопечатания. Их число начинает уменьшаться в епархиях только в конце XVIII в., но местные списки возникают даже и в XIX в. В статье исследуются вопросы распространения и употребления литургических книг московской и украинской редакций, в первую очередь, в Закарпатье, а также роль приложенных к ним объяснений-комментариев на «простой мове». В статье содержатся интересные наблюдения относительно роли изданных в то время словарей и лексиконов.